

MUSLIMANSKA ODJEĆA U EVROPI: DEBATE O MAHRAMI (2)

W. SHADID
P.S. VAN KONINGSVELD

4. MAHRAMA U HOLANDIJI I BELGIJI: ZAKONSKE MJERE I DISKUSIJE

Usamo nekoliko zemalja – posebno Francuskoj, Belgiji, Holandiji i Ujedinjenom Kraljevstvu – sukobi su imali za posljedicu nekoliko zakonskih mjera koje su poduzele vladine institucije ili sudovi, ili u praktičnom kompromisu postignutom između roditelja muslimana i školskih uprava. Priroda i rezultati diskusija u ovim zemljama i postignuti kompromis da se riješe sukobi, razlikuju se u zavisnosti od različite obrazovne i ustavne tradicije.

U Francuskoj bi se mogla očekivati zakonska zabrana nošenja mahrame u javnim školama, pošto se to smatra neprihvatljivim «aktom vjerskog prozelitizma» ili kao neprihvatljivi iskaz vjerskog porijekla koji narušava neutralnost i laički karakter javnih škola. Prije nego što je novi zakon pripremljen, različiti pogledi na mahramu bili su bazirani na različitim interpretacijama principa laiciteta.

Za one koji su spremni prihvatiti islamsku mahramu u školama i koje su protiv izba-

civanja djevojaka iz škola, princip vjerske neutralnosti znači poštivanje kulturnih i vjerskih različitosti, zaštitu slobode vjerskog ispoljavanja studenata, garanciju neutralnosti učitelja i oslobađanje duha od bilo koje vrste fundamentalističkog razmišljanja. Za one koji su protiv prihvatanja islamske mahrame i, samim tim, koji su pristalice izbacivanja djevojaka iz škola, laicitet je princip zaštite djece od bilo kog vida vjerskog prozelitizma ili političke indoktrinacije, najvažnijih ljudskih prava i slobode religijskog ispoljavanja. To je također princip koji treba ostati indiferentan prema etničkim, kulturnim i vjerskim razlikama u razredu.¹

U Belgiji je situacija slična onoj u Francuskoj prije nego što je novi zakon usvojen. Nema usvojenih centralnih pravila koje se tiču toga da đaci nose mahrame ili druge simbole u javnim školama. To je prepušteno lokalnoj upravi u školama koja, donoseći školska pravila, mora poštovati načela neutralnosti.

U Holandiji je djevojkama je dozvoljeno nošenje mahrame u državnim školama, dok u privatnim vjerskim školama (obično kršćanske

1 L. Molokotos Liederman, *Religious Diversity in Schools*, 372-373

orijentacije) zadržavaju pravo zabrane ovakvih izražavanja vjerskog ubjeđenja ako se to smatra suprotnim vjerskom opredjeljenju njihove ustanove. U praksi, mogu ili ne mogu dozvoliti umjereni islamski način oblačenja. U Ujedinjenom Kraljevstvu pristupilo se iz mnogo praktičnijeg ugla i postignuta je odgovarajuća solucija.

Odlomci koji slijede odnose se na detalje mjera i diskusija u Holandiji i Belgiji.

Holandija

U Holandiji, gdje je sukob vezan za nošenje islamske mahrame prvi počeo, 1985. godine, različitost zakonskog položaja državnih i privatnih kršćanskih škola odslikala se u različitim rješenjima. U početku su se diskusije vodile o dva centralna pitanja. Prvo, ima li ova praksa, posebno nošenja mahrame za djevojke u školama, vjerski osnov? I, drugo, do koje mjere uprava škole je obavezna to uzeti u obzir? Godine 1985. lokalne vlasti grada Alphen aan de Rijn zabranile su djevojkama muslimankama u općinskim osnovnim javnim školama pokrivnje glave, a direktori lokalnih privatnih kršćanskih osnovnih škola usvojili su istu politiku. Roditelji djevojaka protestirali su protiv ovog propisa, stavljajući do znanja da je način oblačenja djevojaka zasnovan na izvornim islamskim propisima i kao takav bi trebao biti zaštićen ustavnim principom vjerske slobode. Konačno, o problem diskutirano i u Donjem Domu, a rezultat bio je da lokalne vlasti povuku zabranu. Ostali incidenti ticali su se zajedničkog plivanja i gimnastike u školama: neke lokalne vlasti oslobodile učenice muslimanke zajedničkog plivanja, ali to obično nije važno i za gimnastiku zbog mogućnosti nošenja trenerke tokom ove nastave.²

U praksi, međutim, djevojkama muslimankama u školama nije bilo dozvoljeno pokrivanje glava kad god bi to one željele. Niti je problem koji se pojavio sa mješovitim razredom na plivanju i gimnastici kompletno riješen. Ovo bi se moglo ilustrirati sukobom između privatne kršćanske srednje škole i roditelja dviju djevo-

jaka muslimanki u gradu Helmondu. Pozivajući se na pitanje higijene, organizacione komplikacije i principa integracije i emancipacije u toku nastave, škola je zabranila djevojkama muslimankama izbjegavanje mješovitih sati plivanja i nošenja specijalne odjeće (trenerki) u toku zajedničkog sata gimnastike. Na osnovu sljedećih odluka suda grada Den Bosch (5. septembra 1989.), ustavno pravo vjerskih sloboda omogućava zahtjeve građana samo u državnim organima i njenim javnim ustanovama, uključujući i javne škole, ali ne i privatne institucije, kao što su privatne kršćanske škole. Ova odluka podrazumijeva pravo direktora privatnih kršćanskih škola da zabrane nošenje mahrame i prinude djevojake muslimanke da prisustvuju zajedničkim satima plivanja i gimnastike. Sud navodi u presudi da najvjerojatnije, "unutar prihvatljive distance", postoje ostale škole koje bi mogli prihvatiti roditelji djevojaka muslimanki. Nije jasno, međutim, bi li direktori privatnih škola bili obavezni prihvatiti prakticanje umjerenog islamskog načina odijevanja u odsustvu škola na «prihvatljivoj distanci» koje cijene ubjeđenja roditelja muslimana.

Holandski pravници osporavali su legitimnost ove presude povlačenjem paralele sa nedavnom engleskom sudskom praksom koja se odnosi na zabranu kršćanskih škola da dozvole đacima Sikima da nose turban, što se smatralo prekršajem pravila u pogledu nošenja školske uniforme. Engleski sudija je zaključio da je ova zabrana jednaka rasnoj diskriminaciji u smislu Zakona o rasnim odnosima iz 1976. Holandski pravници također su osporavali nadležnost škole da primijeni svoje poglede na integraciju i emancipaciju manjina, posebno ondje gdje bi moglo doći do potiskivanja vjerskih sloboda.³ Presuda od 5. decembra ostala je neisprobana sve do perioda kad se mogla uputiti holandskom Vrhovnom sudu.

Na osnovu saopćenja ministra inostranih poslova: «Nema razloga da se pretjerano uznemirava ako muslimanka želi nositi mahramu u društvu ili školi», ali, u svjetlu navedene presude, sasvim je jasno da privatne kršćanske institucije imaju pravo to zabraniti. Možemo

2 W. Shadid i P.S. Van Koningsveld: *Hoofddoekjes in de klas: Lessen in acculturatie, De Nederlandse Gemeente* 1985., 275-277

3 Pogledaj A. Possel in *Migrantenrecht*, 1989., no. 5, i C.A. Groenendijk u *Rechtsvordering*, 1988., no. 96

se samo saglasiti sa ministrovim riječima: «Ja ne mogu ne opaziti da je javna debata o takvim stvarima izuzetno uvredljivo za đake koji to nose u toku nastave». Ali, ponovo, izgleda da ni ovo ne mijenja pravo da privatne religijski osnovane institucije mogu zabraniti nošenje mahrame u svojim prostorijama i prinuditi djevojke muslimanke da sudjeluju na mješovitim satima plivanja i gimnastike bez umjerenog islamskog odijevanja. Ovo objašnjava zašto novi nesporezumi imaju tendenciju širenja o pitanju nošenja mahrame u holandskim privatnim kršćanskim školama. Tako je, u decembru 1993., pet protestantskih škola u Amsterdamu, sa ukupno sedam stotina muslimanske djece, zabranila učenicama muslimanke nošenje mahrame pozivajući se na higijenske argumente, kao i želju da se sačuva školski kršćanski identitet.

Godine 2001. studentici prava muslimanki koja je željela obaviti praksu kao pomoćni službenik u sudu u gradu Zwolle, bilo joj je zabranjeno nošenje mahrame. Sud je bazirao svoju odluku na principu da sudijama i njihovim pomoćnicima nije dozvoljeno nositi odjeću, značke ili druge vanjske znakove koji ističe njihovu vjersku pripadnost ili filozofsko ubjeđenje, s obzirom da takvi simboli škode povjerenju u nepristranost i neutralnost sudskih vlasti. Neki eksperti, kao što je Jet Tigchelaar, smatraju da ovi argumenti impliciraju da Sud smatra ekskluzivnim svoja postojeća pravila u pogledu odjeće.⁴ Prema Tigchelaaru, ova pravila impliciraju indirektnu diskriminaciju prema religijskim grupama koje su, na osnovu njihove vjere, obaveznim nositi vanjske simbole. Članovi ovih grupa bit će češće isključeni iz specifičnih sektora tržišta rada nego oni iz drugih grupa koje su u mogućnosti nositi slične vjerske oznake, kao križ, pod svojom odjećom.

Međutim, neki eksperti nisu ubijeđeni u argumente indirektna diskriminacije.⁵ Oni navode, uzimajući u obzir takve razloge, ostali bitni principi – kao što je neutralnost sudske vlasti i odvajanje crkve i države – da su onda

zapostavljeni. Kuijer očekuje da ako ovaj slučaj bude upućen na Evropskom sudu u Strazburu. Pozivanje na princip slobode religije, kao što je to navedeno u članu 9. Evropske konvencije o ljudskim pravima, ne bi bilo dovoljno da se pobijedi. Sud bi, prvo, trebao odrediti može li se odnosna zabrana smatrati kao miješanje u vjerske stvari i, konsekvntno, je li ova intervencija opravdana u vezi sa zaštitom slobode drugih ili osnovima demokratije. Kuijer očekuje da će Sud zaključiti da je takva intervencija opravdana i poziva se na citiranu presudu Evropskog suda.

Ostali stručnjaci pristupaju zabrani nošenja mahrame iz različitih uglova. Navode da bi postojeća pravila odijevanja službenika i sudija u holandskom sudu mogla biti nefunkcionalna, posebno u slučajevima kad je poželjno da se minimizira (autoritativna) distanca između sudije i klijenta. Posebno u porodičnim pitanjima, sudija često sjedi bez ogrtača. U ovim slučajevima, sudijin potrebni autoritet i neutralnost garantirani su ne samo vrstom odjeće koju oni nose, nego njihovom pravičnosti i snagom njihovih argumenata.⁶ Nadalje, Tigchelaar vjeruje da se u multikulturalnim društvima uslovi sudske neutralnosti i nepristrasnosti mogu lakše postići stimuliranjem različitosti nego isticanjem jednolikosti. Štaviše, ona navodi da i kad mahrama negativno utiče na javni imidž sudijine očekivane navodne nepristrasnosti, to ne bi trebalo zabraniti ili zato što bi takav pristup bio nerazuman jednako kao i uzimanje u obzir predrasude muškarca optuženog za silovanje prema ženi sudiji.⁷

O pitanju mahrame također je raspravljano i u holandskoj policiji. Prije četiri godine, holandska policija predložila je da muslimanke u policiji nose mahramu umjesto zvanične kape ili šešira, koji su, inače, dio uniforme.⁸ Ovaj prijedlog motiviran je željom da se poveća broj emigranata u policiji s ciljem da se dobije povjerenje emigrantske zajednice, ali i da se poboljša efikasnost policije. Stručnjaci, a i obični građani

4 Jet Tigchelaar, *Recht uit het hart: Het kledingsprobleem van Vrouwe Justitia; kan een hoofddoek op een toga?*, NEMESIS, 4 (2001.), 138-140

5 Na. Pr. M. Kuijer, *Vrouwe Justitia: blinddoek of hoofddoek?*, NJCM, *Bulletin*, 26/27 (2001.), 890-902

6 Tigchelaar, *Recht uit het hart*, 138-140

7 Isto

8 O. Verhaar, *Mogen Nederlandse moslimagenten een hoofddoek dragen? Een bijdrage aan de discussie over accommodatie van het islamitische hoofddoekvoorschrift in openbare ambten, Beleid en Maatschappij*, 2001., 202-212

iznijeli su mnogo argumenata protiv ovog prijedloga: mahrama je vjerski simbol i stoga pripada privatnoj sferi, krši sekularni karakter društva, smanjuje očekivanu nezavisnost, lojalnost i neutralnost javne institucije i smanjuje prepoznatljivi identitet policije.

Međutim, neutralnost nije zvanično utemeljena policijskim regulativama. Policijska zakletva, kako je formulirana u Uredbi o integritetu, zahtjeva lojalnost holandskom sudskom sistemu, poštovanje Člana 1 Ustava, kao i služenju javnog dobra. Pretpostavka da postoji *apriori* odnos između nošenja mahrame i umanjene lojalnosti policiji trebala bi biti tretirana kao diskriminacija. Komitet za jednak tretman došao je do istog zaključka u presudi u slučaju upravnog odbora jedne javne škole u Holandiji u kojoj je učiteljici muslimanki bilo zabranjeno nošenje mahrame prije nego što je dopušteno da dà obrazloženje.⁹

Slučajevi zabrane nošenja mahrame dogodili su se i u drugim sektorima društva. Naprimjer, pomoćnica ljekara i trkovkinja u supermarketu dobile su otkaz s posla jer je smatrano da je nošenje mahrame u suprotnosti s očekivanim izgledom onih koji se bave ovim profesijama. Međutim, Komitet za jednak tretman presudio je da su ovo slučajevi diskriminacije i naredio da se zaposlene vrate na posao.¹⁰

U Holandiji se također donese i zvanične mjere u vezi nikaba. Dvadesetog marta 2003. godine Komitet za jednak tretman odobrio je zabranu nikaba ROC-a (Regionalni centar za profesionalno obrazovanje). Obrazloženje je bilo da je lični kontakt između studenata, kao i između studenata i učitelja/učiteljica važniji od prava na nošenje nikaba. Upravni odbor Univerziteta Leiden donio je sličnu odluku 29. augusta 2003.

U tekstu stoji da "unutar univerzitetskih prostorija za vrijeme predavanja, seminara ili drugih formi obrazovanja nije dozvoljeno nositi odjeću koja pokriva lice ili druge stvari koje ozbiljno ograničavaju neverbalnu komunikaci-

9 Isto.

10 Za relevantne presude Komiteta za jednak tretman u ovim i drugim slučajevima, vidi: S. Rutten, *Rechtspraakoverzicht, Recht van de islam* 18 (2001.), 140-1, nos. 53, 55-57, 59

ju između studenta i profesora i/ili između studenata ili profesora međusobno".¹¹

Ista zabrana odnosi se na zvanične ili preliminarne ispite, gdje je takva odjeća "ozbiljna prepreka identifikaciji dotične osobe". Ove odluke, između ostalog, donijete su na osnovu sliedećih razmatranja: "u univerzitetskom obrazovanju komunikacija između studenta i profesora, i između studenata, kao i među profesorima igra značajnu ulogu"; "izrazi lica imaju važnu ulogu u toj komunikaciji" i: "za vrijeme zvaničnih i preliminarne ispita identitet kandidata mora biti ustanovljen". Nakon odluke Univerziteta Leiden u septembru 2003., Asocijacija holandskih univerziteta (VSNU) proglasila je sporazum u vezi sa zabranom nikaba na svim holandskim univerzitetima. Ovaj sporazum nije bio obavezujući svim univerzitetima članovima asocijacije; ustvari, nijedan drugi holandski univerzitet nije slijedio Leiden. U martu 2003. Općina Eindhoven proglasila je zabranu nikaba zaposlenima u toj Općini. Iako niti jedna službenica nije namjeravala nositi nikab, Gradsko vijeće i gradonačelnik Eindhovena htjeli su biti jasni, uzimajući u obzir raspravu o nikabu na nacionalnom nivou.

Belgija

U Belgiji je mahrama postala predmet rasprave posebno u obrazovnom sektoru počevši od sredine 1970-tih. Diskusija je počela krajem 1989., nakon slične u Francuskoj. Nakon što su djevojke u javnoj školi demonstrirale da bi dobile dozvolu da nose mahramu, Gradsko vijeće mjesta Mdenbeek St. Jan dozvolilo je, kao privremenu soluciju, nošenje mahrame u prisustvu učitelja. Kad su djevojke odbile skinuti mahrame, on je odlučio primijeniti interni pravilnik škole i djevojkama zabraniti prisustvovanje nastavi. Martelaere nudi informacije o problemima u tehničkoj školi u Briselu u isto vrijeme.¹² Belgijski centar za jednake mogućnosti nije se složio sa zabranom, jer se mahrama ne može porediti sa kapom koja je zabranjena škol-

11 Član 2 odluke Upravnog odbora Univerziteta Leiden (29. august 2003.)

12 L. de Martelaere, *Rechtspraak over de hoofddoek, Acta Comparande* ix (1998.), 32-50

skim pravilnikom. Sudija je poništio zabranu i, 1. decembra 1989., pokušao naći kompromis smatrajući da Zakon o obrazovanju iz 1959., kao jedan od kriterija neutralnosti, nalaže poštovanje slobode ispoljavanja vjere. Sudija je uzeo u obzir da je slobodno ispoljavanje vjerskih ubjeđenja garantirano u Belgiji ukoliko to ne narušava javni red i mir. Stoga, škola mora imati pluralistički pristup i dozvoliti djevojkama nošenje mahrame. S druge strane, sudija je odlučio da, zbog efikasnog održavanja reda i brze identifikacije, učenici i učenice trebaju biti otkrivene glave u školskim hodnicima i na igralištu. Također, mahrama treba, iz higijenskih razloga, biti skinuta za vrijeme nastave gimnastike. Iako je ova presuda potvrđena 1990., u Belgiji se nastavlja sukobi i javne debate o ovim pitanjima.

Predmet je bio na dnevnom redu Flamanskog savjeta 17. februara 1993., a na inicijativu lidera desničarski ekstremnog Flamanskog bloka. Prema njemu, repatrijacija useljenika u njihove zemlje porijekla treba biti pripremljena putem *reintegracije* useljenika u njihove zajednice. Jedan od načina da se ovo postigne jest uspostavljanje odvojenih muslimanskih škola u Belgiji, slijedeći primjer islamskih škola u Holandiji, koje su muslimani tamo sami uspostavili. U javnim školama nošenje vela, «koji je, inače, znak poniženja za zapadne žene», treba biti zabranjeno, jer bi dopuštanje značilo da je iluzija integracija muslimanskih imigranata. U svom odgovoru, ministar obrazovanja naglasio je da je stav njegove vlade da ne izdaje opća pravila o ovom pitanju, već da pravilnici škola budu prepušteni autonomiji lokalnih školskih vlasti, koje bi trebale poštovati princip neutralnosti i slijediti opća pravila koja su sadržana u zvanično odobrenom modelu školskih pravilnika. Ovo objašnjava zašto se u Belgiji nastavljaju serije diskusija o ovom pitanju ne samo u javnim školama već i unutar vjerskog obrazovnog sektora, gdje je odsutan princip neutralnosti.¹³

13 P. Blaise and V. de Coorebyter, *L'islam et l'école: Anatomie d'une polémique*, *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 1270-1271 (Brussels: Centre de Recherche et d'Information Socio-Politique, 1990.), 11-12; M. C. Foblets, *De erkenning en de gelijkstelling van de islam in België: Enkele actualiteitsvragen in de afwachting van een definitieve wettelijke regeling*, in S.W.E. Rutten (ed.), *Recht van de islam 8. Teksten van hetop 8 juni 1990 te Leiden*

U drugom slučaju, šest djevojaka iz Ecole Ouvriere Superieure – „slobodne“ nevladine srednje škole u Anderlechtu (Brisel) odbilo je zahtjev škole da skinu mahrame i obratile su se sudu. Sudija je odbio njihov zahtjev 11. decembra 1997., jer bi, prema njegovom mišljenju, dozvola nošenja mahrame bila jedan oblik diskriminacije protiv drugih učenica muslimanki koje su se pokorile školskom pravilniku. Isto se odnosi i na druge učenice (i učenike) koji su ostavili kod kuće svoje katoličke križeve ili Davudovu zvijezdu.¹⁴ Martelaere također navodi tužbu u Gentuu protiv katoličke ženske škole (25. mart 1994.), kao i presudu Apelacionog suda u Luiku (Liege) od 23. februara 1995. U oba slučaja podržani su školski pravilnici koji zabranjuju nošenje religijskih simbola, uključujući i mahramu.

Razni belgijski stručnjaci napominju da je, sa stanovišta javnog prava, nedovoljno da pravilnici pojedinih škola zabranjuju nošenje simbola, ukrasa ili odjeće koja izražava politička, vjerska ili filozofska ubijedenja. Članovi 9.1 i 9.2 Evropske konvencije o ljudskim pravima priznaju ograničenje elementarnih prava na vjersku slobodu samo na osnovu pravne regulative.¹⁵ Ovo je također viđenje Panafita,¹⁶ koji naglašava da je sa zakonske strane stvarni problem u pitanju mahrame – suprotno dojmu stvorenom političkim diskusijama – «hijerarhija pravnih normi, pitanje mogu li pravilnici škola kršiti vjerske slobode garantirane Ustavom i međunarodnim sporazumima».

Odgovor koji su dali neki školski odbori bio je da bi njihovi pravilnici mogli opravdati takvu zabranu zato što im je cilj usaglašavanje sa obrazovnim obavezama institucije ili promocija principa tolerancije, posebno uzdržavanjem svih radnji propagande ili borbenosti. Drugo opravdanje drži da su interni školski pravilnici normativi u pravničkom smislu. Panafit, međutim, osporava ove argumente činjenicom da

gehouden 8e RIMO-symposium (Maastricht: RIMO), 87

14 Martelaere, *Rechtspraak over de hoofddoek*, 32-50

15 J.Y. Carlier, *Deux facettes des relations entre le droit et l'islam: La Reputacion et le foulard*, in F. Dasseto (ed.), *Facettes de l'islam belge* (Louvain-la-Neuve: Academia Bruylant, 1997.), 245-249

16 *Quand le droit écrit l'islam*

to što su ovi pravilnici podložni ministarskom odobrenju ne znači da su oslobođeni slijeđenja općih principa prava ili hijerarhije pravnih normi, uključujući Ustav i međunarodne ugovore.¹⁷ Samo zvanični propisi zakonske ili izvršne snage mogu ograničiti pravo na religijsku slobodu, uključujući i nošenje mahrame u javnim školama.

Prema drugoj liniji argumenata, mora se pretpostaviti postojanje sporazuma između roditelja i škole da zabrani nošenje mahrame. Ovaj argument mogao bi se naći u sudskim presudama koja se tiču nesuglasica oko mahrame u privatnim obrazovnim ustanovama. Ovdje se postavlja pitanje kakav ograničavajući uticaj nad sporovima mogu vršiti ovi ugovorni odnosi. U datom slučaju, sud je dao pravo katoličkom službeniku da zabrani mahramu zbog njenog konfesionalnog karaktera. Evropska pravna praksa jasno je istakla da se školski statuti – uključujući one takozvanih slobodnih škola – također podvrgavaju normama međunarodnih ugovora, uključujući Rimski ugovor, koji nameće nekoliko ograničenja općoj zabrani nošenja mahrame. Prema Panafitu, ti temelji zahtijevaju da se minimiziraju razlike između privatnog i javnog obrazovanja.¹⁸

U ovom kontekstu, relativno značenje ugovornih odnosa moglo bi se rasvijetliti uz pomoć jedne presude iz oblasti radnog prava. U ovom slučaju, radnica koja je napustila svoj posao u prodavnici gljiva, gdje joj je bilo zabranjeno nositi mahramu, jer se to smatralo *neprikladnim*, dobila je svoje pravo. U toj presudi nema spominjanja bilo kojeg postojećeg ugovornog odnosa.

Također, i u obrazovnom sektoru, mahrama postaje predmet rasprava u odnosima između lokalnih uprava i muslimanki, naprimjer kad jedna općina odbije izdati muslimanki lične dokumente na kojima je njena slika sa mahramom. (Neposjedovanje važećih identifikacionih dokumenata može, između ostalog, ugroziti socijalna i finansijska prava.) U zvaničnom cirkularnom pismu ministra unutrašnjih poslova iz 1989. godine napisano je da je prekrivanje glave na identifikacionim dokumenti-

17 Ibid., 320

18 Ibid., 323

ma dozvoljeno na osnovu vjerskih ubjeđenja. I pored toga, ovo cirkularno pismo nije preduprijedilo bezbrojne sudske sporove u Belgiji vezane za ove slučajeve.¹⁹ Godine 1992., ministrovu shvatanje je elaborirano i ograničeno određenim uslovima: «Zbog nespornog vjerskog ili medicinskog osnova, slika sa prekrivenom glavom može se dozvoliti pod uslovom da cijelo lice ostane vidljivo, što znači da čelo, obrazi, oči i brada ne smiju biti prekriveni. Poželjno je, ali nije obavezno, da kosa i uši također budu nepokriveni». Vjerski ili medicinski osnov koji se spominje mogao bi se dokazati kao *nepobitan* prilaganjem medicinskog nalaza ili potvrdom odgovorne osobe u vjerskoj zajednici.²⁰

Godine 1998. bilo je 76 tužbi u Belgiji koje se odnose na ovakve slučajeve. Sve su presuđene u korist muslimanskih tužilaca.²¹ U jednom slučaju je Žalbeni sud čak naveo da je 'cilj fotografije na pasošu da se utvrdi identitet. Tako, ukoliko se osoba koja je u pitanju kreće u javnosti, ona će nositi mahramu i, logično, njen identitet mora se utvrditi na osnovu fotografije sa mahramom koja je na pasošu.²² Generalno, belgijski sudovi prihvatili su navode o vjerskom statusu osobe i islamskim propisima o mahrami koje su navodiie vođe lokalnih muslimanskih zajednica i islamski i kulturni centri u Briselu

Zaključci

U mnogim zemljama Evropske unije pitanje islamske mahrame dovelo je do specifičnih zakonskih mjera vladinih institucija ili sudova ili praktičnih kompromisa postignutih između roditelja i uprave škole.

Ovo je pogotovo tačno za Holandiju, Belgiju, Francusku, Ujedinjeno Kraljevstvo i Njemačku. Kao stvar principa, veza između javnih autoriteta i vjerskih grupa, kao i određenje položaja vjere u javnom životu, potpada pod suverenitet i isključivu nadležnost svake članice Evropske unije. Shodno tome, priroda i ishod diskusija u ovim zemaljama, kao i kompromisi postignuti da se riješe sukobi, razlikuje se u

19 Ibid., 323 f.

20 *Belgisch Staatsblad*, 15. oktobar 1992.

21 Martelaere, *Rechtspraak over de hoofddoek*, 32-50

22 CAppeal, Antwerp, 14. februar 1994.

zavisnosti od različitih državnih obrazovnih i ustavnih tradicija.

Općenito govoreći, niko ne može osporiti da je afera sa mahramom u ovom zemljama postala političko pitanje u toku druge polovine 1980-tih, jasno pokazujući politiku čvrste linije mnogih zapadnih vlada prema muslimanskim manjinama koje borave u njihovim zemljama. U vezi sa tim, Panafit navodi da od 1980-tih političke rasprave u vezi sa islamom u Evropi predstavljaju ovu religiju kao glavnu prepreku integraciji muslimana u zapadnim zemljama.²³ Simboli islama smatraju se prijetećim, a mahrama je posebno viđena kao simbol opasnosti od islama i njenog negativnog uticaja na integraciju.

Nedavna strogoća evropske politike prema islamu i muslimanima mogla bi se najbolje predstaviti uporedbom dva slučaja: na jednoj strani, donošenjem Zakona protiv mahrame u Francuskoj skupštini februara 2004. i, na drugoj strani, stajališta Državnog savjeta Francuske protiv takve zabrane u ranim 1990-tim. Nasuprot zakonu koji zabranjuje mahramu, Savjet je ranije zauzeo stajalište da bi se "prisiljavanje žene muslimanke da skine svoju mahramu, što izražava njenu vjersku svijest i slobodu izbora, smatralo najsurovijom vrstom pritiska na ženu, što je u suprotnosti sa francuskim vrijednostima koje se pozivaju na poštivanje digniteta žene i njenih religijskih i ličnih sloboda."²⁴

Imajući na umu značenje mahrame za muslimanku, ova pozicija Savjeta je u saglasnosti sa pozicijom Evropskog savjeta za fetve i istraživanje. Ovaj muslimanski savjet navodi da je «nošenje mahrame odanost propisima i dužnostima propisanim islamskim pravom, a ne puki vjerski i politički simbol. Ovo je činjenica o kojoj su se svi islamski učenjaci složili u prošlosti i sadašnjosti i koju su potvrdili muslimanski eksperata u svim dijelovima svijeta».²⁵ Savjet je naglasio čak i to da nošenje mahrame

23 Panafit, *Quand le droit écrit l'Islam*, 333

24 W. Shadid and P.S. Van Koningsveld, *Religious Freedom and the position of Islam in Western Europe: Opportunities and Obstacles in the Acquisition of Equal Rights* (Kok Pharos: Kampen, 1995.), 229.

25 *Bayan al-Majlis al-Urubi l-'l-Ifta' wa-'l-buhuth hawla mašalat al-hijab fi Firansa*, Dublin, 3 januar 2004., p.2

treba biti zasnovano na ličnim uvjerenjima i razumijevanju. Ako to nije slučaj, onda takvoj praksi nedostaju vjerske vrijednosti.

Treba, međutim, istaći da je mišljenje koje je dala većina muslimanskih vjerskih stručnjaka, koji ističu obaveznu prirodu mahrame, zasnovano na strogo religijskim osnovama, rijetko bilo uzimano u obzir u javnim raspravama. I pored toga, ovo mišljenje je ono koje treba biti prihvaćeno u svjetlu principa vjerske slobode izražene u ustavima članica Evropske unije. Mišljenje ovih autora da se, sa socio-pravnog stanovišta, praksa odijevanja raznih vjerskih zajednica Evropske unije ne bi trebala posmatrati različito. Dok su zakonske i političke mjere do sada poduzete nastojale promovirati jednakost u tretmanu muslimana, široko rasprostranjen odnos odbijanja koji postoji u društvima daleko je od slijeđenja te prakse. Problem sa mahramom otkrio je širok jaz između formalnog odnosa zvaničnika Evropske unije i vladinih institucija i stvarni odnos mnogih građana Evropske unije.²⁶

Nasuprot javnim raspravama, međutim, praksa Evropskog suda posmatra mahramu uglavnom kao jedan oblik javnog ispoljavanja ili manifestacije vjerskog ubjeđenja, koji je, onda, vezan za principe neutralnosti sekularne sfere ili države u cjelini, kao i vjerske slobode ostalih. Za razliku od sudova u Belgiji i mnogih političkih diskusija u raznim evropskim zemljama, Evropski sud nije postavljao pitanje vjerskog statusa mahrame kao izvorne islamske obaveze.

Općenito, analize argumenata koje su koristili oponenti mahrame pokazale su raznolikost političkog odnosa u prihvatanju ili odbijanju islama i islamskih socijalnih i političkih grupa. Ovi odnosi uglavnom su bazirani na stereotipima prema islamskoj mahrami. Ove stereotipe svrstavamo u dvije kategorije: vjerske i socijalne. Prvu kategoriju zaokupljaju nedoumice o izvornosti islamskog karaktera mahrame i mogućnost da se ona klasificira kao izraz fundamentalizma ili čina vjerske propagande. Druga kategorija smatra mahramu izrazom pritiska na žene, nespremnošću na integraciju i – na kraju – nedostatkom javnosti u društvu

26 Blaise and de Coorebyter, *L'Islam et l'école*, 46 ff.

i ustavnom poretku. U ovom članku ovi stereotipi smatraju se instrumentom za opravdanje optuživanja muslimana kao pojedinaca i grupa da su teokratski orijentirani i antidemokrate ili za opravdanje zabrane prakticiranja islamskog čednog odijevanja, sad u ime ženske emancipacije.

Međutim, ne može se poreći da su na rasprave i stavove koji su zauzeti u nekoj mjeri uticala i različita mišljenja vezana za obavezni karakter mahrame u vjerskom pogledu. Neki vjerski lideri, naprimjer u Turskoj i Maroku, izrazili su sumnju u pogledu nošenja mahrame kao vjerske obaveze i, favorizirajući zabranu mahrame, njihovi pogledi citirani su u mnogim evropskim krugovima. Kao argumenat koji se mogao često čuti među nemuslimanskim učenicima u školama koje su branile pravo svojih muslimanskih kolegica – da nose mahramu jeste da je mahrama puka stvar običaja koji se prakticira u nekim arapskim i muslimanskim zemljama. Prema ovom pogledu, princip individualne slobode ne opravdava konflikt oko pukog komada tkanine.

Kao zaključak, saglasni smo sa analizom Panafita, koji, u pogledu debate koja okružuje mahramu, govori o njenom žigosanju.²⁷ On vjeruje da ovaj proces žigosanja mora shvatiti u svjetlu

a) kulturalizacije socijalnih odnosa između imigranata i domaćih i

b) biheviorističkim razvojno orijentiranim pristupom problemu integracije.

Pitanje useljavanja nije više postavljano, kao što je to bilo 1970-tih i početkom 1980-tih u obliku rada i ekonomije, kao dio politike repatrijacije imigranata i kvantitativnim terminima (zajedno sa terminom *prag tolerancije*). Centralno mjesto sada zauzimaju kulturne razlike i udaljenost među različitim grupama. U zvaničnim publikacijama, ovo se posmatra kao glavna prepreka integraciji i mahrama postaje centralni simbol koji izražava tu kulturnu udaljenost. U isto vrijeme islam zadobija glavno mjesto u određenju tradicije imigranatske kulture zemlje porijekla koja je u suprotnosti sa postojećom i mora biti prevaziđena razvojem prema modernoj evropskoj kulturi.

Na mlađoj generaciji je da nosi teret integracije: nošenje mahrame među ovom generacijom postalo je glavna tema na kojoj integracija rizikuje neuspjeh, posebno zato što su djevojke i žene isključiva okosnica toga. Fokusiranjem na mahrami kao problemu, uključeni u to mogu – namjerno ili nenamjerno – zapostaviti potrebu razmatranja mnogo važnijih pitanja.

Izvor: *Journal of Islamic Studies* (Oxford University Press), vol. 16, no. 1. januar 2005. str. 35-61

Prijevod: Hamida KARČIĆ

27 Panafit, *Quand le droit écrit l'islam*, 334-346